

Дорожко І. І.
*доктор наук, професор,
завідувач кафедри психологічної та педагогічної антропології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Малихіна О. Є.
*доктор філософії, доцент,
доцент кафедри психологічної та педагогічної антропології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Туріщева Л. В.
*доктор філософії,
доцент кафедри педагогіки і психології
Харківської державної академії фізичної культури*

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ SOFT SKILLS КОМПЕТЕНЦІЙ СУЧАСНИХ ЗДОБУВАЧІВ ЗВО

STUDY OF THE PROBLEMS OF DEVELOPING LEADERSHIP SOFT SKILLS COMPETENCIES OF MODERN HIGHER EDUCATION STUDENTS

Сучасне українське суспільство стоїть перед викликом переосмислення освіти як ключового фактору розвитку нації. Здобуття якісної освіти є фундаментальним етапом формування громадянської ідентичності, розвитку критичного мислення, емоційного інтелекту та вмінь до самореалізації. Визначення параметрів педагогічної освіти, таких як: зміст, умови та принципи розвитку, стає стратегічно важливим завданням, яке вимагає системного та комплексного підходу.

Педагогічні університети відіграють ключову роль у підготовці майбутніх педагогів, які будуть адаптовані до сучасних викликів. Ці навчальні заклади мають взяти на себе відповідальність за реалізацію організаційних, змістовних і методологічних трансформацій, щоб забезпечити випускників не лише фаховою компетентністю, але й готовністю до життя у європейському суспільстві.

Ключовим завданням педагогічної освіти є формування фахівця за єдиною європейською системою цінностей. Серед них важливе місце відводиться толерантності, лідерству, миролюбству, справедливості та демократії. Педагогічна освіта повинна враховувати ці цінності в контексті власної культури та національного контексту, сприяючи розвитку особистісних якостей та соціальної відповідальності майбутніх вчителів, вихователів.

Забезпечення доступу до сучасних технологій, активне використання інтерактивних методів навчання, розвиток критичного мислення та творчих здібностей – це лише кілька напрямків, які мають бути враховані в переосмисленні педагогічної освіти. Створення стимулюючого середовища для самовдосконалення та розвитку особистості – ключовий аспект, який визначатиме успішність у підготовці нового покоління вчителів.

Актуальність даної теми не викликає сумнівів, оскільки вона розкриває важливі аспекти забезпечення ефективності функціонування сучасної системи освіти, досліджує розвиток softskills(м'яких навичок) учасників освітнього процесу, майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти.

Сучасні виклики в освіті, такі як перехід до дистанційного навчання, вимагають гнучкості та високого рівня лідерських якостей від особистості. Оптимізація та вдосконалення управлінського процесу відбувається в контексті нової парадигми – лідерської, де акцент робиться на розвитку лідерів, здатних адаптуватися до змін та впроваджувати інноваційні підходи в освітню систему.

Представлене дослідження присвячене дослідженню лідерських якостей здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти факультету дошкільної освіти ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Для фахівців закладів дошкільної освіти розвиток softskills має велике значення, що дозволяє успішно будувати кар'єру та професійно зростати.

Експериментальна складова дозволила зробити висновки та визначити психологічний портрет успішної особистості. Майбутнім фахівцям, здобувачам вищої освіти, наразі важливо розширювати свій професійний світогляд та формувати практичні навички, які у майбутньому допоможуть їм бути компетентними на ринку праці.

Отже, виникає потреба розглядати лідерські якості особистості у контексті розробки проблеми «soft skills». У рамках дослідницьких розвідок вважаємо за доцільне спрямувати науковий інтерес на розробку схильності до лідерства як соціально значимої характеристики особистості XXI століття («soft skills»).

Ключові слова: освіта, студент, компетентність, м'які навички, лідер.

Modern Ukrainian society is facing with a challenge of rethinking education as the key factor of development of the nation. Obtaining of quality education is fundamental stage in forming civic identity, development of critical thinking, emotional intellect and ability to self-realization. Strategically important task which demands system and comprehensive approach becomes definition of parameters pedagogical education such as content, conditions and principles of development.

Pedagogical universities play a key role in preparing of future teachers who will adapted to modern challenges. These educational institutions must take on responsibility for realization of organizational, meaningful and methodological transformations for providing graduates not only professional competence but preparedness for life in European society.

Key tasks of pedagogical education are forming specialists according to a single European value system. Important place among them is given to tolerant, leadership, peacefulness, justice and democracy. Pedagogical education must count these values in contexts own culture and national context, promotion development personal qualities and social responsibility of future teachers, educators.

Providing access to modern technologies, active using of interactive methods of education, development of critical thinking and creative abilities – its only few tendencies which must be count in rethinking of pedagogical education. Creating a stimulating environment for self improvement and development of personality are the key aspect, which will determine successfulness in preparing new generation of teachers.

Actuality of this theme is no doubt because it opens important aspects for providing effective functioning of modern educational system, research development of soft skills of participants of educational process, future educators of preschool education institutions.

Modern challenges in education, such as transition to distance learning, demand flexibility and high level of leadership qualities from personality. Optimization and improvement of management process is taking place in context of new paradigm such as leadership, where accent on development of leaders who possible to adaptation to changes and improve innovation approach to educational system.

Presented research devoted to investigation of leadership qualities students of first (bachelor's) degree of high education faculty of preschool education KhNPU named after H. S. Skovorody. For specialists of preschool education institutions development of soft skills have a great value what accept to successful building of career and professional growing.

Experimental component made it possible to make conclusions and determine psychological portrait of successful person. Future specialists, students of higher education currently important to expand their professional worldview and form practical skills which help in future to be competent at labor market.

So, there is a need to consider leadership qualities of person in contexts of development of the problem «soft skills». Within the researches studies we consider to direct it expedient scientific interest for development inclination to leadership as socially significant characteristic of person in XXI century («soft skills»).

Key words: education, competence, student, soft skills, leader.

Вступ. У контексті сучасного суспільства, ознаменованого інформаційно-технічними, технологічними та медіа-комунікативними революціями, спостерігається кардинальна трансформація соціуму та виникнення нової науково-освітньої парадигми.

Педагогічні університети відіграють ключову роль у підготовці майбутніх педагогів, що будуть адаптовані до сучасних викликів. Ці навчальні заклади мають взяти на себе відповідальність за реалізацію організаційних, змістовних і методологічних трансформацій, щоб забезпечити випускників не лише фаховою компетентністю, але й готовністю до життя у європейському суспільстві.

Однією з ключових задач є формування фахівця за єдиною європейською системою цінностей. Серед них важливе місце відводиться толерантності, лідерству, миролюбству, справедливості та демократії. Педагогічна освіта повинна враховувати ці цінності в контексті власної культури та національного контексту, сприяючи розвитку особистісних якостей та соціальної відповідальності майбутніх вчителів.

Забезпечення доступу до сучасних технологій, активне використання інтерактивних методів навчання, розвиток критичного мислення та творчих здібностей – це лише кілька напрямків, які мають бути враховані в переосмисленні педагогічної освіти. Створення стимулюючого середовища для самовдосконалення та розвитку особистості – ключовий аспект, який визначатиме успішність у підготовці нового покоління вчителів.

Переосмислення освіти в Україні вимагає комплексного підходу та співпраці всіх стейкхолдерів, починаючи від педагогічних університетів та завершуючи органами управління освітою. Тільки згуртовані зусилля та системні трансформації дозволять суспільству адаптуватися до вимог сучасності та гармонійно розвиватися на основі європейських цінностей [7; 6].

Мета дослідження. Представлене дослідження присвячене вивченню проблем розвитку лідерських soft skills компетентцій сучасних здобувачів ЗВО.

Виклад основного матеріалу. Сучасний лідер повинен володіти не лише традиційними навичками керівництва, а й бути орієнтованим на інновації, вміти адаптуватися до технологічних реалій та впроваджувати цифрові стратегії в управлінські практики. Зміни впливають на прийняття управлінських рішень, де врахування технологічних можливостей та використання аналітичних інструментів набуває все більшого значення. Ця технологічна реальність також переосмислює систему освіти. Форми та методи надання знань динамічно змінюються, – від пасивного засвоєння інформації до активної участі та самостійної творчої діяльності. Система виховання та психологія лідерства, зокрема, спрямовані на формування гнучких, технологічно освічених особистостей, здатних адаптуватися до вимог сучасності.

Сучасне суспільство, як свідомо, так і несвідомо, постійно перебуває у стані руху. Нерухомість стає фактично неможливою в умовах постійної зміни, яка відбувається кожної хвилини та секунди у світі, де динаміка і ризик стають частинами нашого життя.

Суспільство перебуває під впливом невпинного потоку інновацій, технологічних зрушень, соціокультурних трансформацій і політичних коливаль. Цей постійний рух створює сприятливе середовище для розвитку, але водночас вносить невизначеність і ризик. Умови суспільства ризику покликані нагадати про необхідність постійної готовності до змін, адаптації та прийняття нових викликів.

Ризик, що супроводжує цей неперервний рух, може бути сприйнятий як виклик чи можливість. Ті, хто готовий адаптуватися, розвивати нові стратегії та використовувати можливості, стають агентами змін. Тимчасово нерухомість або статичність можуть виявитися вадою в умовах такого динамічного оточення.

У світі, що розвивається, рух є не лише умовою, але і основою для успіху та стійкості. Суспільство, яке усвідомлює цю необхідність постійного руху, може ефективно пристосовуватися до непередбачуваного та керувати ризиками, завойовуючи нові горизонти та надихаючи на подальший розвиток.

Глобалізація сучасного світу, декларуючи консолідацію освітнього простору не знімає, а навпаки загострює кризову ситуацію в освіті, перетворюючи національну освітню традицію в сурогат транснаціональної освіти спрощеного формату. Криза в освіті, це значною мірою, деформація її як центру творення науки й культури, як депозитарію соціального капіталу держави, брак ефективних методик навчання, які здатні забезпечити якість отриманих знань та дійсно фахову підготовку майбутніх спеціалістів, здатних на лідерську позицію у сучасних соціокультурних контекстах.

Трансформація вищої школи зумовлена активним розвитком та впровадженням інформаційних технологій, комерціалізацією освіти, змінами у питаннях фінансової політики, розвитком науки у глобальному масштабі та формуванням сучасного лідера. Практичний світогляд визначає стратегію діяльності, при формуванні якого належне місце відводиться сучасній освіті. [1].

Зміни, які відбуваються в освітній системі, прямо впливають на підготовку кваліфікованих кадрів, що є важливим чинником для подальшої інтеграції України в європейський простір. Відновлення та модернізація освітнього процесу сприяють формуванню гнучких, креативних та конкурентоспроможних фахівців, які можуть ефективно взаємодіяти в умовах європейської спільноти.

Розвиток системи освіти в Україні стає ключовим фактором, що визначає успішність інтеграції країни в сучасний європейський простір. Вдосконалення освітнього середовища сприяє створенню нового покоління громадян, які будуть готові до викликів та можливостей сучасного світу.

Вона є ключовим відображенням і демонстрацією якості сучасних трансформацій. Реформи в системі освіти не лише враховують виклики, що виникають в умовах глобальних змін, але й активно сприяють адаптації до нових вимог та стандартів.

Для майбутніх фахівців закладів дошкільної освіти розвиток *softs kills* набуває великого значення. *Softs kills* допомагають будувати кар'єру та професійно зростати, сприяють розвитку особистості. *Softs kills* – це м'які (гнучкі) навички, які характеризують різні сфери особистості на міждисциплінарному рівні, а саме: емоційний інтелект, критичне мислення, співпраця, вміння та навички комунікації, прояв лідерських якостей у різних сферах життєдіяльності та життєтворчості особистості, командна робота [9].

Актуальність даної теми не викликає сумнівів, оскільки вона розкриває важливі аспекти забезпечення ефективності функціонування сучасної системи освіти. Зокрема, в контексті розвитку дистанційного навчання та змішаного підходу до навчання,

виникає необхідність переосмислення та оптимізації управлінського менеджменту в галузі освіти.

Сучасні виклики в освіті, такі як перехід до дистанційного навчання, вимагають гнучкості та високого рівня лідерських якостей від особистості. Оптимізація та вдосконалення управлінського процесу відбувається в контексті нової парадигми – лідерської, де акцент робиться на розвитку лідерів, здатних адаптуватися до змін та впроваджувати інноваційні підходи в освітню систему.

Перехід від управлінської парадигми до лідерської є стратегічною відповіддю на виклики часу та визначає новий спосіб організації та керування освітнім процесом. Лідерська парадигма передбачає активну участь лідерів у формуванні відкритого, інноваційного середовища, сприяючи творчості та підтримці педагогічної спільноти.

Зміни в управлінському менеджменті освіти в сучасних умовах визначаються необхідністю адаптації до нових реалій та підвищенням ролі лідерства у формуванні ефективної освітньої системи. Ця трансформація є ключовою для забезпечення успішного функціонування та розвитку освіти в сучасних соціокультурних контекстах.

Український освітній процес – це новітні технології на тлі реформ, успішна реалізація і впровадження яких нерозривно пов'язані з розвитком лідерства у закладах вищої освіти (лідера-викладача, лідера-здобувача). Психологія лідерства як загально-суспільне явище формує новий освітній простір, набуваючи в його межах певної специфіки.

У розбудові української освіти варто враховувати європейський досвід. Так, освіта більше орієнтована на практичну складову, самостійне опрацювання й обґрунтування власної думки здобувача у навчальному процесі. Заняття, які передбачають роботу у групах, спрямовані на проведення спільних досліджень сприяють соціалізації, набутті навичок комунікації, командної роботи, спільному вирішенні проблемних питань та формуванню лідерських компетентностей [2].

Суспільні зміни, які активно відбуваються у глобалізованому світі, свідчать про те, що першочерговим завданням сучасних університетів є розвиток соціальної активності, свідомої позиції молоді. Розвиток соціальної активності відбувається за умов формування лідерства, лідерських якостей особистості. Лідерство – це здатність особистості впливати та взаємодіяти з оточуючими, проявляти ініціативу та генерувати ефективні й якісні зміни. У лідерів добре розвинений емоційний інтелект та емпатія, критичне мислення, їм властива стресостійкість, вони схильні приймати нестандартні рішення, координувати зусилля [6].

Нестуля О. О. підкреслює: «лідерство не можливе без взаємної довіри між лідерами та послідовниками. Відтак, основним інструментом впливу лідера стає не його формальна влада, а авторитет. Лідерство, які б управлінські стилі не застосовувалися у процесі його реалізації, може ефективно функціонувати лише на основі влади авторитету» [5, с. 374].

Ефективне лідерство відіграє важливу роль у досягненні успіху. Наукова спільнота намагається визначити й розробити моделі, принципи й уміння у сучасних соціокультурних контекстах, що дозволяють стати успішним лідером. Дослідники ефективного лідерства роблять акцент на тому, що справжній лідер приділяє значну увагу відносинам у колективі, між його членами та забезпеченню ефективності групової діяльності.

Формуванню сприятливого психологічного клімату у групі, досягненню високої ефективності спільної діяльності сприяють цілі як свої особистісні.

У психолого-педагогічній літературі існує кілька теорій лідерства, які пояснюють особливості лідерства в умовах подібних дистанційному навчання.

В першу чергу, це теорія «внутрішнього стимулювання» лідерства (К. Кешман, М. Ландсберг). «Внутрішнє лідерство» можна розвинути, якщо досягти майстерності в семи сферах, до яких відносяться: самопізнання; цілепокладання; управління мінливим життям; відносини між співробітниками; існування; пошук консенсусу; вміння діяти.

Теорія «внутрішнього стимулювання» безпосередньо пов'язана з таким поняттям, як executive coaching. Це поняття має на увазі консультування клієнта переважно з метою самопізнання і вдосконалення таких навичок, як прийняття рішень та ін.

Коучинг – це метод безпосереднього навчання менш досвідченого співробітника більш досвідченим у процесі роботи, форма індивідуального наставництва, консультування.

По-друге, теорія опосередкованого лідерства (Р. Фішер, А. Шарп). Для реалізації процесної функції лідерства зовсім не обов'язково займати формальну позицію лідерства. У центрі теорії – мотивація до лідерської поведінки. Автори пропонують перелік навичок, необхідних для здійснення опосередкованого лідерства: чітке формулювання бажаних результатів; вироблення бачення перспективи; становлення відносин співробітництва; освоєння нових форм навчання.

Саме дистанційне навчання можна розглядати як початкову сходинку на шляху розвитку лідерських якостей. Психологи вважають, що існує чотири етапи розвитку особистості успішного лідера: сам собі лідер, лідер в ситуації, лідер в колективі, лідер у команді [4].

Привертає на увагу наукова позиція, відповідно до якої «лідерство є різновидом соціально ціннісної активності, спрямованої на реалізацію особистих і загальногрупових цілей» [8; 10].

Лідерство можна визначити як здатність впливати на інших людей у напрямку досягнення визначеної мети. Існують три принципово різних види лідерства: мета-, макро- і мікролідерство.

1. Металідерство – це створення «рухів» у широкому сенсі цього слова (наприклад, рух за цивільні права, гласність тощо). Воно пов'язує індивідів через бачення лідера з оточенням. Роблячи це, воно звільнює енергію й створює послідовників-ентузіастів.

2. У макролідерстві роль лідера у створенні успішної організації реалізується двома способами: знаходженням шляху до успішного майбутнього і створенням культури. Макролідерство – це вплив на людей через об'єднання у спільність, незалежно від того, чи йде мова про цілу організацію або про окремих її підрозділ.

3. Мікролідерство фокусується на виборі такого стилю лідерства, що дозволяє створити ефективну робочу атмосферу й виробити у співробітників прагнення до кооперації шляхом підбору підходящого стилю. Вибір стилю залежить від ситуації й умов. Мікролідерство зосереджується на обранні лідерського підходу, який сприяє створенню ефективної робочої атмосфери та спонукає співробітників до співпраці шляхом вибору належного стилю. Вибір конкретного стилю лідерства залежить від конкретної ситуації та умов.

У численних дослідженнях науковців існує думка, що сучасне лідерство вимагає використання всіх трьох типів лідерських здібностей. Отже, необхідно розглянути той проблемний простір, якому адресовані ці уміння [11].

Лідерство є важливим елементом в системі управління, пронизуючи всі його аспекти. Ефективне виконання функцій планування, організації, мотивації і контролю неможливе без наявності компетентного керівництва та лідерів, які можуть заохочувати інших співробітників, позитивно впливати на них і вести їх за собою. Це сприяє досягненню високих кінцевих результатів і формує основу для успішного функціонування всієї системи управління.

У Харківському національному педагогічному університеті ім. Г. С. Сковороди, на факультеті дошкільної освіти досліджувались лідерські якості здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Вибірку склали 30 респондентів. Використовували методику «Здібність до лідерства».

Дана методика дає змогу виявити ступінь вираженості лідерських якостей у респондентів. Аналіз отриманих даних показав достатньо високий ступінь вираженості лідерських якостей у здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Лідерські якості виражені сильно (36–40 балів) – 25%; лідерські якості виражені середньо (26–35 балів) – 55%; якості лідера виражені слабо (25 балів) – 20%.

Результати дослідження підтверджують, що лідерські якості властиві студентам Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, що засвідчує рівень їхньої здатності до реалізації цілей, поставлених завдань. Аналізуючи отримані результати ми можемо говорити про те, що майже вся група має середні лідерські якості. Таким людям характерні: планування своєї праці, прояви ініціативи до громадської діяльності, бажання самостійно приймати рішення. Проте вони можуть мати деякі проблеми з координацією команди та розподілом обов'язків, а також зі здатністю до створення відкритого та сприйнятливого середовища для своїх підлеглих. Формуючись з часом і набираючи додат-

ковий досвід, людина з середнім рівнем лідерських якостей може стати сильнішим лідером і здатним до керівництва більш складними проєктами.

Майбутнім фахівцям, здобувачам вищої освіти, наразі важливо розширювати свій професійний світогляд та формувати практичні навички, які у майбутньому допоможуть їм бути компетентними на ринку праці.

У структурі університету працює Психологічна служба, яка здійснює психодіагностичну роботу. За підтримки здобувачів факультету соціальних та поведінкових наук на факультеті дошкільної освіти проведено методику «Самооцінки адаптивності САН» (модифікований варіант методики С. І. Болтівця) з метою порівняння САН та лідерських якостей респондентів.

За результатами методики «Самооцінки адаптивності» С. І. Болтівця (модифікований варіант) більше половини опитуваних – 55% мають помірний рівень адаптації. Студенти з таким рівнем адаптації розуміють навчальний матеріал, приймають допомогу викладача, можуть швидко виконувати завдання (особливо якщо є зразок, або підказки викладача), мають спокійний та врівноважений настрій, рідко переносять головні болі та часто мають спокійний сон.

Менша половина – 45% – мають виражений рівень адаптації. Такі студенти проявляють інтерес до навчання, легко і швидко виконують завдання, не зупиняються перед труднощами в навчанні, мають високу працездатність, їм приємно навчатись (вони можуть відповідати перед аудиторією, їм подобається, коли викладач звертає на них увагу), вони мають спокійний сон та в них відсутні головні болі.

У цілому група має стійкий лідерський потенціал, оскільки більшість опитуваних мають середні лідерські якості, можливо, що в групі ще не визначився потенційний лідер. Водночас, рівень адаптивності

у групи середній та вище, це може сприяти кращому функціонуванню групи в різних ситуаціях. Загалом, групу можна охарактеризувати як досить збалансовану, адаптивну з середнім лідерським потенціалом.

Експериментальна складова дозволила зобразити висновки та визначити психологічний портрет успішної особистості на факультеті дошкільної освіти для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Успіх служить індикатором того, що особистість створює свій позитивний образ, який корисний для її повсякденного життя. Відчуття власної гідності, допомагає людям пристосовуватися до життєвих обставин. У порівнянні з тими, хто має низьку самооцінку, люди, у яких вона висока, більш щасливі. Численні дослідження психологів-практиків повідомляють, що в основі відчаю найчастіше криється невизнання людиною своїх достоїнств. Успіх залежить від самооцінки, сформованості цінностей, очікувань, мотивів діяльності. Для того, щоб створити успішний імідж, потрібні базові компетенції, тобто глибинні особистісні якості людини, які є основою оволодіння спеціальними знаннями.

На думку Пільганчук А., Кузьменко В.: «лідерські якості – це якості особистості, які забезпечують ефективне лідерство, а саме: індивідуально-особистісні й соціально-психологічні особливості особистості, що впливають на групу і призводять до досягнення мети» [8, с. 413].

Висновки. У сучасних соціокультурних контекстах напрацьовано потужний науковий масив, який доповнюється та постійно ведуться дослідження у сфері гуманітарних наук. Виникає потреба розглядати лідерські якості особистості у контексті розробки проблеми «soft skills». У рамках дослідницьких розвідок вважаємо за доцільне спрямувати науковий інтерес на розвиток «soft skills» та «hard skills».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Альтбах Ф. Дж. Вплив глобалізації на вищу освіту. Економіка освіти. 2009. № 2. С. 83–86.
2. Кові Стівен. Р. 7 звичок надзвичайно ефективних людей. Харків: «КСД», 2019. 384 с.
3. Косенчук О. Г. Соціально-педагогічні умови формування лідерських якостей старшокласників в діяльності учнівського самоврядування. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису: дис...канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2013. 192 с.
4. Дорожко І. І., Туріщева Л. В., Малихіна О. Є. Моделі життєтворчості у сучасних соціокультурних контекстах // Матеріали вузівської науково-теоретичної конференції: збірник тез повідомлень. Харків: ХНПУ, 2021. 76 с.
5. Нестуля О. О. Основи лідерства. Наукові концепції (середина ХХ – початок ХХІст.). Навчальний посібник. Полтава: ПУЕТ, 2016. 375 с.
6. Огнев'юк В. О. Освіта у вимірі сучасної демографії. К.: Педагогічна думка, 2007. 360 с.
7. Міляєва В. Р. Освітнє лідерство: від теорії до практики: монографія. Київ, 2021. 296 с.
8. Пільганчук А., Кузьменко В. Розвиток лідерських якостей у майбутніх психологів. Гуманітар. вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький Державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди»: зб. наук. пр. 2012. Вип. 25. С. 412–415.
9. Бондарчук О. О. Розвиток soft skills майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти у процесі фахової підготовки. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наукових праць. Вінниця: ТОВ «Друк плюс», 2021. Вип. 61. С. 5–13.
10. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки. – URL: http://www.reform.org.ua/proj_edu_strategy_2021-2031.pdf. (дата звернення 23.04.24).
11. Романовський О. Г., Михайличенко В. Є. Філософія досягнення успіху. Психологічний аспект. Підручник. Х.: НТУ ХПІ, 2007. 592 с.